ПОЛИТОЛОГИ XXV
Эрдэм шинжилгээний бичиг №25: 197-217 дахь тал

ДИКТАТУР ХЭМЭЭХ ОЙЛГОЛТЫН ЗАРИМ ЗҮЙЛ (БҮГД НАЙРАМДАХ КАЗАХСТАН УЛСЫН ЖИШЭЭН ДЭЭР)

Талгатбек Сүйениш
МУИС, УТСОУХНУС,
Улс төр судлалын тэнхимийн магистрант

Э.Саранцэцэг
МУИС, УТСОУХНУС,
Улс төр судлалын тэнхимийн ахлах багш

Хураангуй:

Энэхүү өгүүлэлд диктатур хэмээх ойлголт орчин цагт хэрхэн хувирч, уламжлалт ил тод дарангуйллаас институцийн, “зөөлөн” хэлбэрт шилжиж буйг Казахстаны улс төрийн жишээн дээр шинжиллээ. Судалгаанд орчин үеийн авторитар дэглэмүүд улс төрийн өрсөлдөөнийг захиргааны болон эрх зүйн аргаар хянах, легитим байдлыг институцийн хэлбэрээр хадгалах хандлага давамгайлж буйг харуулсан. Казахстаны тохиолдол нь эрх мэдлийн төвлөрөл, элитийн хяналт, сөрөг хүчнийг хуульчлан шахах механизмаар “соёлтой дарангуйлал” хэрхэн тогтож буйг харуулав.

Түлхүүр үгс: дарангуйлал, Казахстан улс, Нурсултан Назарбаев, Касым-Жомарт Токаев, Нэгдүгээр сарын бослого, Нур-Отан нам, нефть, патронаж.

Судалгааны арга зүй: Дарангуйллын (authoritarianism) ойлголтыг судлахдаа Хуан Линц (Juan J. Linz)-ийн “authoritarian regime” онол, Левицкий ба Уэй (Levitsky & Way)-ийн “competitive authoritarianism” хандлагыг суурь болгон ашиглав. Линцийн үзэж буйгаар дарангуйллын тогтолцоо нь улс төрийн хязгаарлагдмал олон ургальч байдал, эрх мэдлийн төвлөрөл, улс төрийн идэвх сул оролцоогоор тодорхойлогддог бол Левицкий, Уэй нар сонгуулийн институц формаль байдлаар оршдог ч бодит өрсөлдөөн үгүй тогтолцоог “өрсөлдөөнт дарангуйлал” хэмээн тодорхойлсон.

Энэхүү судалгаанд чанарын судалгааны арга зүйг ашигласан бөгөөд Казахстаны улс төрийн тогтолцоог кэйс судалгааны аргаар шинжилсэн болно. Судалгаанд баримт бичгийн шинжилгээ (хууль, Үндсэн хууль, бодлогын баримт бичиг), хоёрдогч эх сурвалжийн шинжилгээ (эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, тайлан), харьцуулсан шинжилгээний аргыг ашиглан посткоммунист орнуудтай харьцуулсан дүгнэлт хийв.

Диктатур хэмээх ойлголт

Эртний Ромын үеэс диктатур албан тушаалын хэлбэрээр үүсч хөгжсөн боловч өнөөдөр бидний ярьдаг диктатур нь тухайн үеийн анхны утга, зорилгоос эрс өөр болсон байдаг. Анхны Ромын диктатур нь ил тод, хязгаарлагдмал эрх мэдэлтэй, тодорхой зорилготой байсан бол орчин үеийн диктатур нь бараг эсрэг утга, өөр бүтэц, мөн чанартай болж хувирсан. Эртний Ромын хуульд диктатор нь онцгой, богино хугацаанд үүссэн хямралыг шийдвэрлэх зорилгоор зургаан сарын хугацаатай томилогддог, эрх мэдэл нь тодорхой хүрээнд хязгаарлагдсан, Сенат болон бусад институцийн үүрэг хэвээр хадгалагддаг байв. Энэ анхны хэлбэрт төрийн эрх мэдлийг дангаар авдаг ч бусад институцийг татан буулгах эрх мэдэл огт байгаагүй. Харин Сулла, Цезарь зэрэг түүхэн зүтгэлтнүүд тухайн уламжлалыг эвдэж, хугацаагүй, хязгааргүй эрх мэдлийн суурийг тавьснаар диктатурын институцийг анхдагч утгаас нь салгаж, ирээдүйн дарангуйллын эхлэл тавигдсан гэж үздэг.

Орчин үеийн улс төрийн шинжлэх ухаанд диктатур нь аливаа албан тушаал гэхээсээ илүүтэй төрийн дэглэмийн онцгой хэлбэр болж тодорхойлогддог. Дарангуйлагчид өөрийн ноёрхлыг хадгалах үүднээс төрийн хүчтэй институциудыг сулруулж, шүүх, парламент, хэвлэл мэдээлэл, иргэний нийгэм зэрэг хяналтын тогтолцоог үгүй хийж, өөрийн эрх мэдлийг хязгааргүй болгох нь түгээмэл. Түүхийн туршид ч, өнөө цагт ч диктатур үүсэх үндсэн нөхцөл нь ийнхүү бусад институцийг устгаж, эрх мэдлийг төвлөрүүлэх үйлдлээс эхэлдэг нь ажиглагддаг.

Сүүлийн үед түгээмэл яригддаг нэгэн буруу төсөөлөл бол “диктатур болгон муугаар төгсдөггүй, зарим диктатур хөгжлийг авчирдаг” гэх үзэл санаа юм.

[1] Энэ бол богино хугацаанд хэрэгжүүлдэг бодлого бөгөөп, ямар ч диктатур урт хугацаанд нийгмийн хөгжилд бодит хувь нэмэр оруулж чаддаггүй. Учир нь:

Нэгдүгээрт, эрх мэдэл огт хяналтгүй төвлөрөх нь зайлшгүй авлига, дарангуйлал бий болгоно. Хариуцлагагүй, шүүмжлэл хүлээдэггүй засаглал өөрийн эрх мэдлийг ашиглан төрийн үйл ажиллагааг хувьдаа ашиглах, эсэргүүцэгчдийг дарах, мэдээллийг хаах зэрэг хэлбэрээр хэмжээлшгүй эрх мэдэлд хүрдэг.

Хоёрдугаарт, диктатурт хувь хүний чөлөөтэй сэтгэх, бүтээх орчин хаалттай байдаг. Шинжлэх ухаан, урлаг, технологи нь чөлөөт сэтгэлгээ, эргэлзэх эрх, шүүмжлэлтэй мэтгэлцээн дээр тулгуурлан хөгждөг. Харин диктатурын орчинд айдас, цензур, бодлын хяналт ноёрхож, олон ургалч үзэл дарагдана.

Гуравдугаарт, диктатурын тогтолцоо урт хугацаанд тогтвортой бус. Хүчирхийлэл, албадлагад тулгуурласан дэглэм дотроосоо задрах магадлалтай бөгөөд нийгмийн хуваагдал, эсэргүүцэл, бослого, эдийн засгийн доройтол дагалддаг. Богино хугацаанд “хатуухан дэг журам” мэт харагдавч энэ нь тогтвортой хөгжлийн үндэс биш.

Дөрөвдүгээрт, хөгжил гэдэг нь зөвхөн дэд бүтэц биш. Зарим диктатур зам барьсан, барилга барьсан зэргээр өөрийгөө хөгжлийн загвар болгон харуулдаг. Гэвч жинхэнэ хөгжил нь хүний эрх, боловсрол, эрүүл мэнд, чөлөөт хэвлэл, шударга шүүх зэрэг институцийн хосолсон хөгжлөөр илэрдэг. Эдгээр нь диктатур дор заавал уналтад ордог.

Диктатор үүсэх урьдач нөхцөл

Диктатур үүсэх нөхцөл нь тухайн ард түмний улс төрийн соёл, түүхэн туршлага, мөн дарангуйлал тогтохоос өмнөх нийгмийн суурь орчноос ихээхэн хамаардаг. Жишээлбэл, Казахстаны ерөнхийлөгч асан Нурсултан Назарбаевын дарангуйлалд хүрэх замналыг авч үзвэл, ЗХУ-ын 70 жилийн нөлөө, тусгаар тогтнолын дараах тогтворгүй байдал, үндэсний бахархлыг сэргээх гэсэн хүлээлт, тэр хүнийг “бахархлын бэлгэ тэмдэг” болгон үзэх үзэл зэрэг сэтгэлзүйн хүчин зүйлс нөлөөлсөн байдаг. Нүүдэлчин

[1] С.Базарпүрэв, О.Мөнхжаргал Диктатурын мөн чанарын асуудалд Политологи XIX Эрдэм шинжилгээний бичиг No19 (558): 6-17дахь тал

уламжлалтай дорно дахины улс оронд хаан, удирдагчаа “бурханчлах” хандлага дарангуйлагчийг бий болгох хөрс болдог.

Диктатур ихэвчлэн богино хугацааны асуудлыг түр зуур илүү хатуу арга хэмжээ авч шийдэх чадвартай мэт харагддаг. Гэвч ийм хатуу арга хэмжээг цаг тухайд нь зөөлрүүлж, эрх чөлөөг сэргээлгүй удвал нийгэм бүхлээрээ доройтдог, институцийн хямрал бий болдог. Дарангуйллын дэглэмүүд өөрийн эрх мэдлийг удаан барих үүднээс авлигажсан элит бүлэг бий болгох, өөрт үнэнч хүмүүсийг өндөр албан тушаалд томилох, сөрөг хүчнийг шахах зэрэг арга барил ашигладаг. Үүний үр дүнд эрх мэдлийн сүлжээ доод шат руу хүртэл нэвчиж, авлигажсан, хаалттай тогтолцоо бий болдог.

Диктатур үүсэхэд нөлөөлдөг нийтлэг нөхцөлүүд нь олон байдаг. Бусад улсын эрхшээлд удаан хугацаанд байх, эдийн засгийн гүн хямрал, дайн, гадаад аюулын сүрдүүлэг зэрэг нь ард түмний сэтгэл зүйд “төмөр гар” хүсэх хандлага бий болгодог. Муссолинигийн фашизм Ромын Эзэнт гүрний сүр хүчийг сэргээх гэсэн суртал ухуулга дээр суурилсан бол Гитлерийн нацизм эдийн засгийн хямрал, Версалийн гэрээний дараах үндэсний доройтол дээр тогтсон. Ийм нөхцөлд хүмүүс эрх чөлөөгөө “аюулгүй байдал, дэг журам”-тай солих нь элбэг байдаг.

Диктатурыг судлахад нэг чухал асуудал бол түүнийг ямар хэлбэрүүдэд ангилан ойлгох явдал. Ердийн нэг хүний дарангуйлал, эсвэл намын дарангуйлал гэх хоёр үндсэн ангилал өргөн хэрэглэгддэг. Нэг хүний дарангуйлалд хаан, ерөнхийлөгч, намын дарга зэрэг нэр хаяг нь өөр ч гэлээ бодит эрх мэдлийг ганцаараа төвлөрүүлсэн удирдагчид багтдаг. Харин намын дарангуйлал гэдэг нь улс төрийн орон зайг нэг нам дангаар эзэлж, бүх төрлийн өрсөлдөх орчныг хааж, сонгуулийг хяналттай, хуйвалдсан байдлаар зохион байгуулдаг тогтолцоог хэлж болно. Аль ч хэлбэрээр илрэхдээ дарангуйллын мөн чанар нь ижил — эрх мэдлийг төвлөрүүлэх, хяналтгүй болгох, иргэдийн оролцоо, хэвлэл, шүүх, парламентын хяналтыг сулруулах явдал юм.

Диктатурыг судлахын ач холбогдол

Юуны өмнө диктатур үүсэх шалтгаан, нөхцөлийг нарийвчлан ойлгох нь улс төрийн хямрал, нийгмийн уур амьсгал, эдийн засгийн тогтворгүй байдал ямар үед, яагаад дарангуйллын аюулыг бий болгодгийг илүү тод харуулдаг. Ингэснээр ардчиллыг хамгаалах “дархлаа” нийгэмд бүрддэг. Жишээлбэл, германчууд нацист дэглэмийнхээ түүхийг системтэй судалсны

үр дүнд фашизм дахин сэргэхээс хамгаалах хуулийн тогтолцоо, иргэний боловсролын маш хатуу систем бий болгосон нь судалгааны ач холбогдлын тод жишээ юм. Дарангуйллын уналтын механизм, шилжилтийн замыг ойлгох нь улс орнуудын хувьд амин чухал ач холбогдолтой.

Мөн хувь хүний түвшинд дарангуйлагч хэрхэн төлөвшдөгийг шинжлэх нь хүүхэд хүмүүжлийн орчин, боловсролын систем ямар ач холбогдолтойг ойлгоход тусалдаг. Сэтгэл зүйн гэмтэлтэй хүүхдүүд дээр эрх мэдлийн хэт төвлөрөл, хүчирхийллийн соёл суух үед ирээдүйн улс төрийн аюул үүсэх эрсдэл нэмэгддэг. Түүнчлэн диктатур үүсэхэд зөвхөн удирдагчийн хувийн зан төлөв бус, ард түмний хүлцэнгүй байдал, идэвхгүй оролцоо чухал нөлөөтэй. “Хүчтэй удирдагч байвал улсын хөгжил түргэн явна” гэх нийтлэг итгэл нь олон орныг дарангуйллын зам руу хөтөлсөн байдаг. Иймээс иргэдэд эрх мэдэлд шүүмжлэлтэй хандах, улс төрийн оролцоогоо ухамсарлах боловсрол зайлшгүй шаардлагатай.

Диктатурын талаарх судлаачдын байр суурь

Орчин цагийн дарангуйлагчид улс төрийн намын тогтолцоог бүрэн устгахаасаа илүүтэй өөрийн шүүлтүүрээр дамжуулж “хяналттай олон намын тогтолцоо” бий болгох хандлагатай болсон. Өөрөөр хэлбэл тэд өрсөлдөх чадвартай намуудыг хааж хориглон, харин төдийлөн нөлөөгүй, дүрийн төдий намуудыг үлдээн, ардчиллын хиймэл орчныг бүрдүүлдэг.

Жуан Линц, Ханна Арендт зэрэг нэрт улс төр судлаачид диктатурын мөн чанар, түүний төрлүүд, бий болох механизм, нийгэм-эдийн засгийн хор уршгийн талаар өөр өөр өнцгөөс судалсан байдаг. Эдгээр онолын байр суурийг үндэслэн диктатурын учир шалтгаан, бүтцийн логик, нийгэмд үзүүлэх аюулыг ойлгох нь ардчиллыг хамгаалах хамгийн чухал хэрэгсэл болдог.

Юуны өмнө Испанийн улс төр судлаач Жуан Линц “*Totalitarian and Authoritarian Regimes*” (2000) бүтээлдээ диктатурыг хоёр үндсэн төрлөөр ангилсан. Нэгдүгээрт, бүрэн тоталитар дэглэм нь нийгмийн бүхий л хүрээнд төрийн хяналт тогтож, нэг намын систем ноёрхдог бөгөөд улс төрийн ямар ч өрсөлдөөн байхгүй. Хоёрдугаарт, авторитар дэглэм нь эрх мэдэл цөөн хүний гарт төвлөрдөг ч тоталитаризмын адил бүхнийг хянах хатуу бүтэцтэй бус, тодорхой хэмжээний нийгмийн эрх чөлөөг үлдээдэг. Линцийн энэхүү ангилал нь дарангуйллын хэлбэрүүд олон янзаар илэрдэг ч эцэстээ ард иргэд төрийн шийдвэр гаргах үйл явцад оролцох боломжгүйд хүрдэг нийтлэг шинжтэйг харуулдаг.

Казахстанд тогтсон дэглэмийг сонгодог утгаар нь “бүх салбарыг ил тод, хүчирхийллийн аргаар хянасан дарангуйлал” хэмээн тодорхойлоход учир дутагдалтай. Харин уг дэглэм нь улс төрийн хүрээнд бодлого, институцийн зохион байгуулалтаар дамжин хэрэгжсэн, орчин үеийн авторитар засаглалын хэлбэрт илүү дөхөж байна. Өөрөөр хэлбэл, төр нь нийгмийн бүх орон зайг шууд захирах бус, харин ардчилсан институцийн дүр зургийг хадгалангаа улс төрийн бодит өрсөлдөөнийг саармагжуулсан хэлбэрээр үйл ажиллагаа явуулж ирсэн[2].

Эрх мэдлийн легитим шинж чанарыг хадгалахын тулд Казахстаны төр олон намын тогтолцоо бүхий сонгуульт өрсөлдөөн оршин буй мэт дүр төрхийг системтэйгээр бий болгож ирсэн. Сонгуулиуд тогтмол явагдаж, олон нам оролцдог боловч бодит байдал дээр эдгээр нь засаг солигдох механизм бус, харин эрх баригчдыг хууль ёсны мэт харагдуулах улс төрийн хэрэгсэл болж ирсэн[3]. Үүнтэй уялдан Мажилис болон Маслихат хэмээх хоёр танхимт парламентын бүтэц оршин байгаа нь институцийн хувьд ардчилсан тогтолцооны хэлбэрийг бүрдүүлж байгаа мэт боловч, бодит эрх мэдэл парламент бус гүйцэтгэх засаглал, ялангуяа ерөнхийлөгчийн институтэд төвлөрсөн хэвээр байсан[4].

Казахстаны улс төрийн бодит байдал дээр Нур-Отан нам (хожим Аманат нэртэй болсон) урт хугацаанд ноёрхож, бусад намууд системийн доторх, хязгаарлагдмал үүрэгтэй оролцогчид болон хувирсан. Энэ нь олон намын тогтолцоо формаль байдлаар хадгалагдсан ч улс төрийн жинхэнэ өрсөлдөөн, засаг солигдох боломж бодитоор үгүй байсныг харуулна[5]. Үүний зэрэгцээ бүх стратегийн шийдвэр гаргах эрх мэдэл ерөнхийлөгчийн гарт төвлөрч, парламент, шүүх зэрэг институцууд хяналт-тэнцлийн бие даасан үүргээ хэрэгжүүлэх чадваргүй болсон нь “супер-ерөнхийлөгчийн” засаглалын шинжийг илэрхийлдэг[6].

Эдгээр жишээнээс харахад Казахстан дахь дэглэмийг ойлгохдоо “ардчилал эсвэл дарангуйлал” гэсэн хоёр туйлт ангиллаас илүүтэйгээр, эрх мэдэл **ямар аргаар**, **ямар институцийн хүрээнд**, **ямар бодлогын механизм ашиглан** хэрэгжиж байсныг анхаарах нь зүйтэй. Тухайлбал, ил

[2] Levitsky, S., & Way, L. “Competitive authoritarianism”, Cambridge University Press, 2010.
[3] Schedler, A. “Electoral authoritarianism”, Lynne Rienner Publishers. ashington, DC: World Bank, 2006.
[4] Isaacs, R. “Nation-building and identity in Kazakhstan”, Palgrave Macmillan, 2018.
[5] Schatz, E. “Modern clan politics”, University of Washington Press, 2009.
[6] Fish, M. S. “Democracy derailed in Russia: The failure of open politics”, Cambridge University Press, 2005.

тод хүч хэрэглэн хориглохын оронд сонгууль, нам, парламент зэрэг ардчилсан институцуудыг ашиглан улс төрийн орон зайг хянах нь орчин үеийн авторитар дэглэмийн гол онцлог юм[7]. Иймээс Казахстаны жишээ нь орчин цагийн дарангуйллыг тодорхойлоход түүний хэлбэр бус, хэрэгжилтийн арга, институцийн логикт анхаарах шаардлагатайг харуулсан.

Дарангуйллын тогтолцоонд улс төрийн тогтвортой байдал нь зөвхөн нийгмийн эсэргүүцлийг дарах чадвараас бус, харин улс төрийн элитийн дотоод харилцааг хэрхэн зохицуулж байгаагаас ихээхэн хамаардаг. Энэ асуудлыг Милан Сволик *Dictatorship's Survival Problem* хэмээн онолчилж, дарангуйлагчийн хамгийн том сорилт нь "ард түмэн бус, өөрийн элит хамсаатнууд" болохыг онцолдог[8]. Учир нь ардчилсан институц, ил тод улс төрийн өрсөлдөөн, хяналтын механизм үгүй нөхцөлд эрх мэдлийн шилжилт сонгуулиар бус, харин аллага, төрийн эргэлт, хуйвалдаан зэрэг хүчирхийллийн замаар явагдах магадлал өндөр байдаг.

Своликийн үзэж байгаагаар, дарангуйлагчийг огцруулах хамгийн бодит аюул нь олон нийтийн бослогоос илүүтэйгээр эрх мэдэлд ойр, нөөц, мэдээлэл, хүчний хяналттай элит бүлгүүдээс ирдэг. Улс төрийн институц сул орчинд элитүүдийн хоорондын өрсөлдөөн нь нээлттэй бус, харин далд, хүчирхийлэлд суурилсан хэлбэрээр илэрдэг[9]. Иймээс дарангуйллын дэглэмүүд элит хамсаатнуудаа нэгтгэхээс илүүтэйгээр тэднийг хуваах, харилцан үл итгэх байдал бий болгох, хэт ойртон нэгдэх боломжийг хаан "хуваан захирах" (divide and rule) стратегийг түгээмэл ашигладаг[10].

Казахстаны улс төрийн практикт энэхүү онолын логик тодорхой хэмжээнд илэрч байсан гэж үзэх үндэслэл бий. 1990-ээд оны сүүл, 2000-аад оны эхээр Нурсултан Назарбаевын ойрын хүрээлэлд багтаж, улс төрийн шинэчлэл, авлигын эсрэг байр суурь илэрхийлж эхэлсэн Алтынбек Сарсенбаев, Заманбек Нуркадылов нар учир битүүлэг нөхцөлд амь насаа алдсан нь нийгэмд гүнзгий цочрол төрүүлсэн үйл явдлууд байв. Албан ёсны тайлбарууд эдгээр хэргийг хувь хүний гэмт хэрэг, эсвэл тусдаа шалтгаантай хэмээн тайлбарласан боловч, чөлөөт хэвлэл мэдээлэл болон хараат бус ажиглагчид тэднийг эрх баригч дэглэмтэй үзэл санааны хувьд зөрчилдсөн,

---

[7] Gandhi, J., & Przeworski, A. "Authoritarian institutions and the survival of autocrats", Comparative Political Studies, 2007.
[8] Svolik, M. W. "The politics of authoritarian rule", Cambridge University Press, 2012.
[9] Мөн тэнд.
[10] Geddes, B., Wright, J., & Frantz, E. "How dictatorships work: Power, personalization, and collapse", Cambridge University Press, 2018.

элит доторх тэмцлийн золиос болсон байж болзошгүй хэмээн тайлбарладаг[11].

Эдгээр тохиолдлуудыг дан ганц батлагдсан баримт хэмээн үзэхээс илүүтэйгээр, Казахстан дахь авторитар дэглэм элитийн дотоод нэгдлийг байнгын түгшүүр, үл итгэлцлийн орчинд барьж ирсэн институцийн логикийн илрэл гэж тайлбарлах нь зүйтэй. Өөрөөр хэлбэл, дарангуйлагчийн эрх мэдэл нь элитүүдийн хамтын эв нэгдэл дээр бус, харин тэдний харилцан өрсөлдөөн, айдас дээр тогтдог тогтолцоо бүрэлдсэн байна.

Казахстанд диктатур тогтсон урьдач нөхцөл

Дээрх өгүүлсэн онолын тусгал практикт хэрхэн хэрэгждэг талаар Казакстан улсад ерөнхийлөгчийн диктатор тогтсон үйл явцад шинжилгээ хийж үзье.

1986 оны арванхоёрдугаар сард Казахстаны Коммунист намын тэргүүнээр Москвагаас илгээгдсэн Г.В.Колбиныг томилсон шийдвэр нь оюутан, залуучуудын эсэргүүцлийг өдөөж, түүхэнд “Желтоксаны бослого” нэрээр үлдсэн улс төрийн үйл явдлыг бий болгосон. Энэхүү эсэргүүцэл нь Казахстан дахь үндэсний ухамсрыг эрчимжүүлж, орон нутгийн гаралтай удирдагчдыг дэмжих хандлагыг бэхжүүлсэн нь хожмын улс төрийн хөгжлийн суурь нөхцөл болсон. Ийм орчинд Нурсултан Назарбаев 1989 онд Казахстаны Коммунист намын тэргүүн болж, 1990 онд ерөнхийлөгчийн албан тушаалд сонгогдсон нь түүний улс төрийн легитим байдлыг нэмэгдүүлсэн.

1991 онд Казахстан тусгаар тогтносон ч улс төрийн институци бүрэн төлөвшөөгүй, зах зээлд шилжих механизм сул байв. Судлаачдын тодорхойлсноор институцийн ийм “хоосон орон зай” нь хувь хүнд төвлөрсөн улс төрийн дэглэм үүсэхэд таатай нөхцөл болдог[12]. 1990-ээд оны эхний хагаст инфляц огцом өсөж, эдийн засгийн уналт гүнзгийрсэн нь олон нийтийн дунд “хүчтэй лидер”-ийн эрэлтийг нэмэгдүүлж, Назарбаевын эрх мэдлийг төвлөрүүлэх боломжийг тэлсэн[13].

[11] Schatz, E. “Modern clan politics”, University of Washington Press, 2009; Isaacs, R. “Nation-building and identity in Kazakhstan”, Palgrave Macmillan, 2018.
[12] Huntington, 1968.
[13] Geddes, 1999.

1995 оны Үндсэн хууль нь ерөнхийлөгчийн эрх мэдлийг хуулийн хүрээнд дээд хэмжээнд төвлөрүүлж, Казахстаныг Төв Азийн хамгийн ерөнхийлөгч төвтэй улс төрийн тогтолцооны нэг болгосон[14]. Үүний дараагаар нефтийн үнийн өсөлт эдийн засгийн тогтвортой өсөлтийг хангаж, баялгийн орлогоор дамжуулан улс төрийн тогтвортой байдлыг баталгаажуулах "resource rent" механизм бүрэн ажилласан[15].

"Казахстаны ардчилсан сонголт" (DVK) хөдөлгөөн

2000-аад оны эхээр Казахстаны улс төрийн орчинд үүссэн "Казахстаны ардчилсан сонголт" (Демократический Выбор Казахстана, цаашид DVK) хөдөлгөөн нь авторитар дэглэмийн хүрээнд институцийн шинэчлэл хийх оролдлогын тод жишээ байв. Уг хөдөлгөөн 2001 онд Казахстаны сайд асан, бизнесмен Мухтар Аблязов, тухайн үеийн Павлодар хотын захирагч Галымжан Жакианов нарын санаачилгаар байгуулагдсан бөгөөд өөрийн зорилгыг "Казахстанд ардчилсан үндсэн шинэчлэлийг хэрэгжүүлэхийн тулд нийгмийн бүх эрүүл хүчийг нэгтгэх" хэмээн тодорхойлсон байдаг[16].

DVK үүсэхийн өмнөхөн Мухтар Аблязов 1998–1999 онд Эрчим хүч, аж үйлдвэр, худалдааны сайдаар ажиллах хугацаандаа эдийн засгийг төрөлжүүлэх, зах зээлийн зарчимд суурилсан тарифын бодлого нэвтрүүлэх, төвлөрлийг сааруулах зэрэг шинэчлэлийн санаачилга дэвшүүлсэн боловч, ерөнхийлөгч Назарбаевын зүгээс түүний бүрэн эрхийг аажмаар хязгаарлаж, улмаар Аблязов 1999 онд албан тушаалаасаа огцорсон нь институцийн хүрээнд бодит шинэчлэл хийх боломж хязгаарлагдмал байсныг харуулсан үйл явдал байв[17].

2001 оны 11 дүгээр сарын 18-нд DVK албан ёсоор байгуулагдсаны дараа Казахстаны эрх баригчид тус хөдөлгөөний гишүүдийн эсрэг системтэй шахалт үзүүлж эхэлсэн. DVK-тэй холбоотой төрийн албан хаагчид албан тушаалаасаа чөлөөлөгдөж, хараат бус хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүд хаагдсан бөгөөд 2002 онд Галымжан Жакианов, Мухтар Аблязов

[14] Cummings, 2005.
[15] Ross, 2012.
[16] Schatz, E. "Modern clan politics", University of Washington Press, 2009.
[17] Isaacs, R. "Nation-building and identity in Kazakhstan", Palgrave Macmillan, 2018.

нарын эсрэг “эрх мэдлээ урвуулан ашигласан” хэргээр эрүүгийн хэрэг үүсгэн баривчилсан[18]. Олон улсын хүний эрхийн байгууллагууд, Европын парламент, АНУ-ын Төрийн департамент эдгээр шүүх ажиллагааг улс төрийн зорилготой, ноцтой процессын зөрчилтэй хэмээн үнэлсэн байдаг[19].

DVK-ийн эсрэг авсан арга хэмжээнүүд нь Казахстан дахь авторитар дэглэм улс төрийн өрсөлдөөнийг институцийн замаар бус, харин захиргаадалтын болон эрх зүйн хэрэгслээр хязгаарлаж байсныг тод харуулна. Улмаар 2018 онд Казахстаны шүүх DVK-г “хэт даврагч байгууллага” хэмээн зарлаж, түүний үйл ажиллагаа, үзэл санааг сурталчлах, санхүүжүүлэх, дэмжих аливаа үйлдлийг хориглосон нь улс төрийн плюрализмд үлдсэн орон зайг бүрэн хаах алхам болсон гэж судлаачид үздэг[20].

DVK-ийн дэвшүүлсэн хөтөлбөр нь ерөнхийлөгчийн эрх мэдлийг хязгаарлах, парламентын засаглалд шилжих, шүүхийн хараат бус байдлыг хангах, орон нутгийн өөрөө удирдах ёсыг хөгжүүлэх зэрэг либерал ардчиллын суурь институцийн өөрчлөлтийг зорьж байв. Иймд уг хөдөлгөөнийг “хэт даврагч” ангилалд оруулсан шийдвэр нь бодит үйл ажиллагаанаас илүүтэйгээр улс төрийн хяналтыг бэхжүүлэх стратегийн нэг хэсэг байсан гэж тайлбарлагддаг[21].

Назарбаевын гэр бүлийн гишүүд ба улс төр, эдийн засгийн нөлөөлөл

Казахстаны улс төрийн дарангуйллын тогтолцоо нь зөвхөн институцийн түвшинд бус, мөн эрх баригч элитийн хүрээ, ялангуяа Нурсултан Назарбаевын гэр бүлийн гишүүдээр дамжин батжин тогтсон онцлогтой. Урт хугацаанд төрийн эрх мэдлийг төвлөрүүлсэн нөхцөлд гэр бүлийн гишүүд улс төр, эдийн засгийн стратегийн чухал салбаруудад нөлөө бүхий байр суурь эзэлж ирсэн нь персоналист дарангуйллын (personalist authoritarianism) сонгодог жишээ хэмээн үзэж байна. Тухайлбал, Назарбаевын ууган охин Дарига Назарбаева нь улс төрийн өндөр албан тушаалуудыг хашиж, Сенатын дарга хүртэл дэвшсэн нь эрх мэдлийн институцийн залгамж чанар гэр бүлийн хүрээнд төвлөрч байсныг илтгэнэ. Түүний улс төрийн оролцоо нь Казахстан дахь дарангуйллын тогтолцоо

[18] Human Rights Watch. “Political imprisonment in Kazakhstan”, 2003.
[19] Amnesty International. “Kazakhstan: Political opposition under pressure”, 2003.
[20] Freedom House. “Nations in Transit: Kazakhstan”, 2019.
[21] Schedler, 2013.

зөвхөн нэг хувь хүний бус, гэр бүлийн сүлжээгээр дамжин тогтвортой хадгалагдаж ирснийг харуулж байна.

Мөн Назарбаевын хүргэн асан Тимур Кулибаев нь эрчим хүч, нефть, санхүүгийн салбарт томоохон нөлөө бүхий бизнесийн бүлгийг төлөөлж ирсэн бөгөөд төр, бизнесийн ашиг сонирхол уялдсан патримониал шинжтэй тогтолцоог бүрдүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн гэж үздэг. Энэ нь эдийн засгийн стратегийн салбарууд төрийн бодлогоос гадуур, харин улс төрийн ойр хүрээний хяналтад орсныг илтгэнэ.

Ийнхүү Назарбаевын гэр бүлийн гишүүдийн улс төр, эдийн засгийн оролцоо нь Казахстан дахь дарангуйллын тогтолцооны институцийн сулрал, эрх мэдлийн хувийн шинж чанар гүнзгийрэхэд нөлөөлсөн байна. Энэхүү нөхцөл байдал нь эрх мэдлийн залгамжлал тодорхойгүй болох, элит хоорондын зөрчил хурцдах, улмаар тогтолцооны тогтвортой байдалд урт хугацааны эрсдэл үүсгэх хүчин зүйл болсон нь 2019 оноос хойших улс төрийн өөрчлөлтүүдээс тодорхой харагдаж байна.

Казахстаны зах зээл, чөлөөт өрсөлдөөн ба монопол

Казахстан улс 1990-ээд оноос зах зээлийн эдийн засагт шилжих бодлого хэрэгжүүлсэн боловч стратегийн салбаруудад чөлөөт өрсөлдөөн бүрэн төлөвшөөгүй хэвээр байна. Дэлхийн банк болон OECD-ийн тайлангуудаар Казахстаны эдийн засагт зах зээлийн өндөр төвлөрөл ажиглагддаг бөгөөд ялангуяа нефть, байгалийн хий, уул уурхай, эрчим хүч, төмөр зам, харилцаа холбооны салбарууд төрийн өмчит эсвэл төртэй нягт холбоотой цөөн компаниудын хяналтад байна.

Тухайлбал, нефть, байгалийн хийн салбарт “KazMunayGas” үндэсний компани олборлолт, тээвэрлэлтийн гол дэд бүтцийг хянадаг бөгөөд энэ нь зах зээлийн шинэ оролцогчдын нэвтрэх боломжийг хязгаарлаж ирсэн. Эрчим хүчний дамжуулалтын салбарт “KEGOC”, төмөр замын тээвэрт “Kazakhstan Temir Zholy (KTZ)” компаниуд үндсэн дэд бүтцийг бүрэн хянадаг нь байгалийн монополийн шинжтэй ч бодит өрсөлдөөнийг орлох зохицуулалт сул байгааг судлаачид онцолдог.

OECD-ийн 2017 оны Competition Policy Review of Kazakhstan тайланд дурдсанаар, зах зээлийн ноёрхол бүхий компаниудын тоо өндөр, монополийн эсрэг байгууллагын бие даасан байдал сул, улс төрийн нөлөөллөөс бүрэн ангид биш байдал нь чөлөөт өрсөлдөөнийг хязгаарлах гол хүчин зүйл хэмээн дүгнэжээ. Мөн Дэлхийн банкны Enterprise Surveys-ийн

дүнгээр Казахстан дахь дунд, жижиг бизнес эрхлэгчид зах зээлд нэвтрэхэд захиргааны саад, томоохон компанийн давуу эрх ноцтой саад болдог хэмээн үнэлсэн байна.

Эдгээр монопол болон олигопол бүтэц нь эдийн засгийн үр ашигтай байдлаас гадна улс төрийн тогтолцоотой нягт уялдсан. Судлаач Левицкий, Уэй нарын тодорхойлсон "өрсөлдөөнт дарангуйлал" загвартай уялдуулан үзвэл, Казахстаны зах зээл нь албан ёсоор либерал боловч бодит байдал дээр улс төрийн ойр элит бүлгүүдэд ашигтайгаар зохион байгуулагдсан байна. Үүний үр дүнд эдийн засгийн нөөц төвлөрөх нь дарангуйллын тогтолцоог санхүүгийн хувьд дэмжих механизм болж ирсэн гэж үзэх үндэстэй.

Ийнхүү Казахстаны зах зээлийн монополчлол нь зөвхөн эдийн засгийн асуудал бус, улс төрийн институцийн сулрал, эрх мэдлийн төвлөрөлтэй уялдсан бүтцийн шинжтэй үзэгдэл юм. Энэ нь посткоммунист орнуудад зах зээлийн шинэчлэл ардчиллын институцийн бэхжилттэй зэрэгцэн явагдаагүй тохиолдолд эдийн засаг нь чөлөөт өрсөлдөөнийг бус, харин дарангуйллыг дэмжих хэрэгсэл болон хувирах эрсдэлийг харуулж байна.

Казахстан дахь диктатур дэглэмийн онцлог шинжүүд

1. Эрх мэдлийг гэр бүлийн хүрээнд төвлөрүүлэх тогтолцоо

Казахстан дахь улс төрийн дэглэмийн нэг онцлог нь эрх мэдлийг ойрын хүрээлэл, ялангуяа гэр бүлийн гишүүдэд төвлөрүүлэх явдал юм. Ерөнхийлөгч асан Нурсултан Назарбаев төрийн өндөр албан тушаал, стратегийн салбаруудыг хамаарал бүхий этгээдүүдээр удирдуулж, тэдний эдийн засаг, улс төрийн ашиг сонирхлыг хангах замаар өөрийн аюулгүй байдал, тогтвортой байдлыг баталгаажуулж ирсэн гэж судлаачид үздэг[22].

2. Эдийн засгийн нөөц ба "хөгжлийн дүр зураг" бүтээх улс төр

Казахстан нь газрын тос, байгалийн хий, уран зэрэг ашигт малтмалын арвин нөөцтэй улс бөгөөд энэ нь дэд бүтцийн харьцангуй сайн хөгжих суурь нөхцөлийг бүрдүүлсэн. Мөн 1990-ээд оны эхээр ЗХУ задарсны дараа Казахстаны нутаг дэвсгэр дээр байрлаж байсан үйлдвэр,

[22] Dave, B. "Kazakhstan: Ethnicity, language and power", London: Routledge, 2007; Schatz, E. "Modern clan politics", University of Washington Press, 2009.

техник хэрэгсэл тус улсын мэдэлд үлдсэн нь эдийн засгийн эхний хуримтлалд чухал нөлөө үзүүлсэн[23].

1998 онд ерөнхийлөгч Нурсултан Назарбаев нийслэлийг Алматы хотоос Акмола руу нүүлгэн шилжүүлж, улмаар "Астана" хэмээн нэрлэсэн нь улс төрийн бэлгэдлийн ач холбогдолтой шийдвэр болсон. Хээр талд шинээр байгуулагдсан нийслэл хотыг орчин үеийн архитектур, төлөвлөлттэйгөөр барьж байгуулсан нь Казахстаныг "эрчимтэй хөгжиж буй улс" гэсэн дүр төрхөөр дотоод, гадаадад сурталчлах хэрэгсэл болж ирсэн[24]. Гэвч энэ "хөгжлийн дүр зураг"-ын цаана нийгмийн тэгш бус байдал, ядуурлын асуудал гүнзгийрсэн хэвээр байгааг олон судалгаа онцолдог[25].

3. Соёл, шашны нөлөө бүхий бүлгийг суртал ухуулгад ашиглах

Улс төрийн суртал ухуулгыг түгээхэд олонд танигдсан яруу найрагчид, дуучид, уран бүтээлчид, мөн Ислам шашны төлөөлөгчдийг идэвхтэй ашигладаг нь Казахстаны авторитар дэглэмийн бас нэгэн онцлог юм. Эдгээр нөлөө бүхий этгээдүүдээр дамжуулан төр, засгийн бодлогыг эерэгээр тайлбарлах, эрх баригчдыг дэмжих мессежийг олон нийтэд хүргэдэг[26].

4. Түүхийг улс төрийн үзэл суртлын хэрэгсэл болгох

Түүхийг улс төрийн үзэл суртлын салшгүй хэсэг болгон ашиглах нь Казахстаны дэглэмийн чухал стратеги юм. Түүхэн сэдэвт кино уран бүтээл, уран зохиолын бүтээлүүдийг төрийн дэмжлэгтэйгээр туурвиж, үндэсний бахархлыг тодотгон харуулахын зэрэгцээ өнөөгийн төрийн легитим байдлыг баталгаажуулахад чиглүүлдэг[27].

Тухайлбал, "Томирис" (эртний массагет аймгуудын тэмцэл), "Нүүдэлчид" (зүүнгар–казахын дайн, Аблай хааны дүр), "Эрэлхэг мянган дайчид", "Алмааз сэлэм" (Казахын хант улсын үүсэл) зэрэг кинонуудаар дамжуулан казах ард түмэн эртний түүхтэй, их зовлон туулсан үндэстэн бөгөөд өнөөгийн тусгаар тогтнол, төрийн тогтвортой байдлыг бий болгосон

[23] Pomfret, R. "The Central Asian economies in the twenty-first century: Paving a new silk road", Princeton: Princeton University Press, 2019.
[24] Koch, 2013.
[25] World Bank. "Kazakhstan economic update: Navigating uncertainty", 2022.
[26] Laruelle, 2015.
[27] Isaacs, R. "Nation-building and identity in Kazakhstan", Palgrave Macmillan, 2018.

гол хүн нь Нурсултан Назарбаев гэсэн санааг ил тод буюу далд хэлбэрээр түгээдэг[28].

5. Төр ба шашны харилцааны зөрчилтэй бодлого

Казахстаны Үндсэн хуульд төр, шашин тусгаарлагдсан байх зарчим тодорхой заагдсан байдаг. Гэсэн хэдий ч бодит байдал дээр төр, засгийн зүгээс Ислам шашныг илтэд дэмжих хандлага ажиглагддаг. 2025 оны статистик мэдээгээр Казахстан улсад 3000 гаруй исламын шашны сүм, байгууллага үйл ажиллагаа явуулж байна[29].

Исламын шашны номлогчид, лам нар төрийн дэмжлэг авдаг тул сүсэгтэн олонд "төр, засгийн эсрэг тэмцэхгүй байх", "одоогийн амьдралдаа сэтгэл хангалуун байх" зэрэг номлолыг түгээх нь элбэг байдаг гэж судлаачид дүгнэдэг[30]. Казахстаны 20 сая гаруй хүн амын ойролцоогоор 70 хувь нь ислам шашин шүтдэг нь энэхүү бодлогын нийгэмд үзүүлэх нөлөөг улам хүчтэй болгодог[31].

Казахстан дахь эрх мэдлийн шилжилт ба 2022 оны нэгдүгээр сарын хямрал: институцийн залгамж чанар ба хүчирхийллийн улс төр

Казахстан Улсад 2019 онд хэрэгжсэн ерөнхийлөгчийн эрх мэдлийн шилжилт нь пост-социалист орнуудад түгээмэл ажиглагддаг "удирдлагатай залгамжлал" (managed succession) хэмээх загварт хамаарахуйц тохиолдол байв. Олон судлаачийн тэмдэглэснээр, Нурсултан Назарбаев төрийн тэргүүний албан тушаалаас албан ёсоор огцорсон ч улс төрийн бодит нөлөөгөө хадгалж үлдэх институцийн механизмуудыг бий болгосон юм. Үүний нэг илрэл нь түүний огцролын дараа Сенатын даргаар ажиллаж байсан Касым-Жомарт Токаев Үндсэн хуулийн дагуу ерөнхийлөгчийн албан тушаалд шилжин томилогдсон явдал байлаа. Энэхүү зохицуулалт нь эрх мэдлийн огцом өөрчлөлтөөс зайлсхийж, дэглэмийн тогтвортой байдлыг хадгалах зорилготой байсныг судлаачид онцолдог.[1]

Назарбаевын гэр бүлийн улс төрийн нөлөө, тэр дундаа түүний охин Дарига Назарбаеваг ирээдүйн залгамжлагч болгон бэлтгэх оролдлого байсан тухай таамаг, дүгнэлтүүд улс төр судлалын хүрээнд өргөн

[28] Kudaibergenova, 2016.
[29] Statistical Committee of Kazakhstan. "Religious organizations in the Republic of Kazakhstan", Astana: Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, 2025.
[30] Yemelianova, 2019.
[31] Pew Research Center, 2023.

хэлэлцэгддэг. Дарига Назарбаева Сенатын даргаар томилогдсон нь уг таамгийг бэхжүүлсэн боловч 2020 онд уг албан тушаалаас чөлөөлөгдсөн нь элит доторх тэнцвэр, зөрчлийн хэврэг байдлыг харуулсан дохио болсон гэж үздэг.[2] Ийм нөхцөл байдал нь формаль институцийн тогтвортой байдал ба бодит эрх мэдлийн дахин хуваарилалтын хоорондын зөрчлийг хурцатгасан байна.

Энэхүү хуримтлагдсан институцийн зөрчил 2022 оны нэгдүгээр сард өрнөсөн өргөн хүрээний эсэргүүцлийн хөдөлгөөнөөр ил тод илэрч, улс төрийн ноцтой хямралд хүрэв. Анх шингэрүүлсэн хийн үнийн огцом өсөлттэй холбоотойгоор баруун бүс нутагт эхэлсэн тайван жагсаал богино хугацаанд нийгэм-эдийн засгийн тэгш бус байдал, улс төрийн оролцооны хаалттай байдал, авлига, эрх мэдлийн төвлөрөл зэрэг системийн асуудлыг хөндсөн үндэсний хэмжээний эсэргүүцэл болон хувирсан.[3] Улмаар зарим хотод жагсаал хүчирхийллийн шинжтэй мөргөлдөөн, төрийн барилга байгууламжид халдах үйлдлээр даамжирч, улс төрийн институцийг бүхэлд нь няцаах агуулгатай бослогын шинж рүү шилжсэн байна.

Эрх баригчдын зүгээс уг үйл явдлыг “гадаад, дотоод террорист бүлэглэлүүдийн зохион байгуулсан халдлага” хэмээн тайлбарлаж, 20 мянга орчим “террорист” оролцсон гэсэн улс төрийн үнэлгээ өгсөн.[4] Харин олон улсын хүний эрхийн байгууллагууд, чөлөөт хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдийн мэдээлснээр, онц байдлын үеэр аюулгүй байдлын хүчнийхэн энгийн иргэдийн эсрэг хэт хүч хэрэглэсэн байж болзошгүй бөгөөд хэдэн зуу, зарим эх сурвалжид мянга гаруй иргэн амь үрэгдсэн тухай дурдсан байдаг.[5] Эдгээр тоо баримтын талаарх нэгдсэн, бие даасан мөрдөн шалгалт бүрэн хийгдээгүй хэвээр байгаа нь эрх зүйн ил тод байдал, хариуцлагын механизмын сул талыг харуулж байна.

Хямралыг намжаах зорилгоор Казахстаны удирдлага Хамтын аюулгүй байдлын гэрээний байгууллага (ОДКВ)-аас цэргийн тусламж хүссэн нь тус улсын тусгаар тогтнол, дотоод аюулгүй байдлын бодлогын хувьд онцгой ач холбогдолтой үйл явдал болов. ОДКВ-ын цэргүүдийг оруулж ирсэн шийдвэрийг зарим судлаач дэглэмийн богино хугацааны тогтвортой байдлыг хангах прагматик алхам гэж үзэхийн зэрэгцээ, нөгөө хэсэг нь энэ нь дотоод институцийн сул дорой байдлыг илчилсэн, гадаад аюулгүй байдлын хамаарлыг гүнзгийрүүлсэн алхам хэмээн шүүмжилдэг.[6]

Ийнхүү 2022 оны нэгдүгээр сарын үйл явдал нь Казахстан дахь эрх мэдлийн залгамжлал зөвхөн формаль институцийн зохион байгуулалтаар

хязгаарлагдахгүй, харин нийгмийн зөвшөөрөл, элитийн эв нэгдэл, хариуцлагын институцийн бодит ажиллагаанд тулгуурлах шаардлагатайг тод томруун харуулсан кейс болов. Удирдлагатай шилжилтийн загвар нь богино хугацаанд тогтвортой мэт харагдавч, хуримтлагдсан улс төр-нийгмийн зөрчил тодорхой мөчид хүчирхийллийн хэлбэрээр илэрч болзошгүйг Казахстаны туршлага харуулж байна.

Казахстаны авторитар туршлагаас Монгол болон бусад посткоммунист орнуудад өгөх сургамж

Казахстан улсад бүрэлдсэн авторитар дэглэм нь посткоммунист шилжилтийн орнуудын хувьд эдийн засгийн нөөц, институцийн сулрал, үндэсний үзэл суртлын огтлолцол хэрхэн удаан хугацааны дарангуйллын тогтолцоог бий болгож болохыг харуулсан чухал жишээ юм. Энэ тохиолдол нь ардчилалд шилжих үйл явц шугаман, зайлшгүй амжилтад хүрдэг гэсэн таамаглалыг няцааж, харин ч эсрэгээрээ формаль ардчиллын хүрээнд авторитар дэглэм тогтворжих боломжтойг нотолдог[32].

Нэгдүгээрт, Казахстаны туршлагаас харахад эдийн засгийн өсөлт, дэд бүтцийн хөгжил нь өөрөө ардчиллын баталгаа болж чаддаггүй. Газрын тос, ашигт малтмалын орлогоос бүрдсэн “рент эдийн засаг” нь төрийн санхүүгийн хараат бус байдлыг ард иргэдээс салгаж, татвар–төлөөллийн сонгодог харилцааг сулруулдаг. Үүний үр дүнд эрх баригчид нийгмийн дэмжлэгийг улс төрийн оролцоогоор бус, харин халамж, бүтээн байгуулалт, бэлгэдлийн төслөөр “худалдан авах” боломжтой болдог[33]. Энэ нь Монголын хувьд уул уурхайн салбар тэлж буй өнөөгийн нөхцөлд онцгой анхаарах сургамж юм. Эдийн засгийн өсөлтийг улс төрийн хяналт, институцийн тэнцвэргүй байдалтай хослуулах нь богино хугацаанд тогтвортой мэт харагдавч урт хугацаанд ардчиллын суурийг мохоох эрсдэлтэй.

Хоёрдугаарт, Казахстаны жишээ нь “супер-ерөнхийлөгчийн” тогтолцоо хэрхэн институцийн хувьд хуульчлагдаж, улмаар ардчиллын механизмуудыг хоосон хэлбэр болгон хувиргаж болохыг харуулдаг. Сонгууль, парламент, шүүх зэрэг институцууд формаль байдлаар оршиж байсан ч бодит эрх мэдэл нэг төвд төвлөрснөөр тэдгээрийн хяналт-тэнцэл (checks and balances) алдагдсан[34]. Энэ сургамж нь Монголын хувьд Үндсэн хуулийн өөрчлөлт, засаглалын хэлбэрийн маргаанд анхаарал татахуйц юм.

[32] Levitsky, S., & Way, L. “Competitive authoritarianism”, Cambridge University Press, 2010.
[33] Ross, 2012.
[34] Fish, M. S. “Democracy derailed in Russia: The failure of open politics”, Cambridge University Press, 2005.

Эрх мэдлийг “тогтвортой байдал” нэрийн дор төвлөрүүлэх аливаа оролдлого нь Казахстаны замналаар авторитар дэглэмд гулсаж орох институцийн нөхцөлийг бүрдүүлж болзошгүй.

Гуравдугаарт, Казахстаны дэглэм түүх, үндэсний үзэл, соёлын бэлгэдлийг улс төрийн легитимацийн гол эх үүсвэр болгон ашигласан нь посткоммунист орнуудад нийтлэг ажиглагддаг хандлагын тод жишээ юм. Түүхэн кино, уран зохиол, “үндэстэн бүтээгч” удирдагчийн дүрээр дамжуулан төр ба үндэстнийг нэгтгэсэн ойлголтыг бий болгож, одоогийн эрх баригчдыг шүүмжлэх нь үндэсний үнэт зүйлд халдсан мэт ойлголтыг нийгэмд суулгасан[35]. Энэ нь Монгол зэрэг орнуудад түүхэн бахархал, үндэсний үзлийг улс төрийн өрсөлдөөнөөс ангид байлгахын чухлыг сануулж байна. Үндэсний түүхийг нэг нам, нэг удирдагчийн өмч мэтээр тайлбарлаж эхэлбэл ардчилсан олон ургальч үзэлд аюул учирна.

Дөрөвдүгээрт, Казахстаны туршлагаас төр ба шашны харилцаа формаль секуляр байдалтай ч бодит байдал дээр авторитар дэглэмийн хэрэгсэл болж хувирч болохыг харж болно. Исламын шашны институцуудыг төрийн хяналт, дэмжлэг дор байлгаснаар нийгмийн эсэргүүцлийг саармагжуулах, “тэвчээр”, “дуулгавартай байдал”-ыг сурталчлах зөөлөн механизм бүрэлдсэн[36]. Энэ нь посткоммунист орнуудад, тэр дундаа шашны нөлөө нэмэгдэж буй нийгмүүдэд төр–шашны заагийг бодит агуулгаар нь хамгаалахгүй бол ардчиллын орон зай хумигдах эрсдэлтэйг харуулж байна.

Казахстаны дэглэмийн харьцангуй тогтвортой байдал нь ард иргэдтэй байгуулсан “чимээгүй нийгмийн гэрээ”-нд тулгуурлаж байсан боловч эдийн засгийн тэгш бус байдал, авлига, институцийн шударга бус байдал хуримтлагдах үед уг гэрээ гэнэт нуран унах боломжтойг 2022 оны үйл явдал тодорхой харуулсан[37]. Энэ нь Монгол болон бусад посткоммунист орнуудад тогтвортой байдал гэдэг нь ардчиллыг хязгаарлах замаар бус, харин институцийн итгэлцэл, хууль ёсны засаглалаар дамжин бий болдог гэсэн суурь сургамжийг өгч байна.

Казахстаны авторитар туршлага нь посткоммунист орнуудын хувьд “хөгжил”, “тогтвортой байдал”, “үндэсний эв нэгдэл” гэх ойлголтуудыг улс төрийн эрх мэдэл төвлөрүүлэхэд ашиглах нь богино хугацаанд үр ашигтай

[35] Isaacs, R. “Nation-building and identity in Kazakhstan”, Palgrave Macmillan, 2018.
[36] Yemelianova, 2019.
[37] Laruelle, 2022.

мэт харагдавч урт хугацаанд ардчиллын суурийг сулруулж, нийгмийн гүн хямралд хүргэх эрсдэлтэйг анхааруулсан бодит тохиолпол юм. Энэ утгаараа Казахстаны жишээ нь Монгол Улсын ардчиллын ирээдүйд анхаарах ёстой сөрөг сургамжийн нэгэн чухал лавлагаа болж байна.

Казахстаны авторитар дэглэмийн нийгэмд үзүүлсэн эерэг ба сөрөг нөлөө

Казахстан улсад тогтсон авторитар дэглэм нь нийгэмд үзүүлсэн нөлөөллийнхөө хувьд нэг утгатай, дан сөрөг эсвэл дан эерэг гэж дүгнэхэд бэрх, харин богино болон урт хугацааны үр дагавар нь хоорондоо зөрчилдөх шинжтэй байв. Энэ дэглэм нь тодорхой хугацаанд улс төрийн тогтвортой байдал, эдийн засгийн өсөлтийг хангаж чадсан ч, урт хугацаандаа институцийн доройтол, нийгмийн итгэлцлийн хямрал, иргэний орон зайн хумигдалд хүргэсэн гэж судлаачид дүгнэдэг[38].

Эерэг талаас нь авч үзвэл, Назарбаевын үеийн авторитар засаглал Казахстан улсад улс төрийн тогтвортой байдлыг харьцангуй удаан хугацаанд хадгалж чадсан. ЗХУ задарсны дараах олон посткоммунист орнууд дотоод зөрчил, эдийн засгийн уналт, төрийн институцийн задралд өртөж байсан бол Казахстан харьцангуй төвлөрсөн удирдлагын ачаар төрийн залгамж чанарыг хадгалж, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг татах нөхцөлийг бүрдүүлсэн[39]. Энэ нь нийгмийн тодорхой хэсэгт “эмх цэгцтэй төр”, “ирээдүйд итгэх итгэл” гэсэн ойлголтыг бий болгож, 1990–2000-аад оны шилжилтийн хямралыг зөөлрүүлэхэд тодорхой үүрэг гүйцэтгэсэн.

Мөн эдийн засгийн хувьд ашигт малтмалын орлогыг түшиглэн дэд бүтэц, хот байгуулалт, нийслэл Астана (одоогийн Астана)-г барьж байгуулсан нь нийгмийн орон зайн өөрчлөлт авчирсан. Орчин үеийн архитектур, зам тээвэр, нийтийн үйлчилгээ нь Казахстаныг бүс нутгийн хэмжээнд “хөгжиж буй улс” хэмээн харагдуулахад чухал нөлөө үзүүлсэн[40]. Энэ нь нийгмийн дунд давхаргын тодорхой хэсэгт эдийн засгийн боломж, амьдралын чанарын сайжрал авчирсан бодит үр дүн байсныг үгүйсгэх аргагүй.

Гэвч эдгээр эерэг нөлөөлөл нь ихэвчлэн богино болон дунд хугацаанд, мөн нийгмийн хязгаарлагдмал бүлэгт төвлөрсөн шинжтэй байв.

---

[38] Levitsky, S., & Way, L. “Competitive authoritarianism”, Cambridge University Press, 2010.
[39] Pomfret, R. “The Central Asian economies in the twenty-first century: Paving a new silk road”, Princeton: Princeton University Press, 2019.
[40] Koch, 2013.

Сөрөг нөлөөллийг авч үзвэл, авторитар дэглэмийн хамгийн ноцтой үр дагавар нь институцийн сулрал, хууль дээдлэх ёсны алдагдал байлаа. Эрх мэдэл нэг төвд хэт төвлөрснөөр парламент, шүүх, хэвлэл мэдээлэл зэрэг ардчиллын үндсэн институцууд формаль шинжтэй болж, нийгмийн шударга ёсыг хангах чадамжаа алдсан[41]. Үүний улмаас иргэдийн төрд итгэх итгэл хувь хүн, ялангуяа удирдагчтай шууд холбогдож, институцид суурилсан итгэлцэл төлөвшиж чадсангүй.

Нийгмийн тэгш бус байдал ч авторитар тогтолцооны сөрөг үр дагаврын нэг байв. Газрын тос, байгалийн баялгийн орлого нь нийт нийгэмд жигд хүртээмжтэй хуваарилагдаагүй бөгөөд төрд ойр элит бүлэг, олигархи хүрээнд төвлөрсөн. Үүний үр дүнд баян–ядуу хоорондын зөрүү гүнзгийрч, ядуурал, бүс нутгийн ялгаа хурцадсан[42]. Энэ нь нийгмийн бухимдлыг хуримтлуулж, ил хэлбэрээр илэрхийлэх боломжгүй байсан ч далд эсэргүүцлийн хэлбэрүүдийг бий болгосон.

Иргэний нийгэм, улс төрийн оролцооны хувьд авторитар дэглэм нийгмийн идэвхийг системтэйгээр сулруулсан. Сөрөг хүчин, хараат бус хэвлэл мэдээлэл, иргэний байгууллагуудын үйл ажиллагаа хумигдсанаар иргэд улс төрийг “өөрөөс нь хамааралгүй”, “аюултай орон зай” хэмээн хүлээн авах хандлага тогтсон[43]. Энэ нь богино хугацаанд тогтвортой байдал авчирсан мэт харагдавч урт хугацаанд нийгмийг атомжуулж, хамтын үйлдэл, хариуцлагын соёлыг доройтуулсан.

Соёл, үнэт зүйлийн түвшинд ч сөрөг нөлөө ажиглагдана. Түүх, үндэсний үзэл, шашныг төрийн суртал ухуулгад ашигласнаар иргэдийн шүүмжлэлтэй сэтгэлгээ хумигдаж, “тогтвортой байдал = эрх чөлөөний хязгаарлалт” гэсэн ойлголт хэвшсэн[44]. Энэ нь нийгмийн дунд эрх мэдэлд дасан зохицох, өөрийгөө цензурдэх зан үйлийг хэвийн мэт болгож, иргэний ухамсрын хөгжилд саад болсон.

Казахстаны авторитар дэглэмийн нийгэмд үзүүлсэн хамгийн том сөрөг нөлөө нь хуримтлагдсан асуудлуудыг институцийн аргаар шийдэх боломжийг хаасан явдал юм. Эдийн засгийн тэгш бус байдал, авлига, нийгмийн шударга бус байдал нь сонгууль, шүүх, парламентын замаар засагдах боломжгүй болсон тул нийгмийн бухимдал гэнэт, хүчтэй хэлбэрээр

[41] Fish, M. S. “Democracy derailed in Russia: The failure of open politics”, Cambridge University Press, 2005.
[42] World Bank. “Kazakhstan economic update: Navigating uncertainty”, 2022.
[43] Schatz, E. “Modern clan politics”, University of Washington Press, 2009.
[44] Isaacs, R. “Nation-building and identity in Kazakhstan”, Palgrave Macmillan, 2018.

илрэх нөхцөл бүрдсэн. Үүний тод жишээ нь 2022 оны нэгдүгээр сарын үймээн бөгөөд энэ үйл явдал авторитар “тогтвортой байдал” нь эмзэг, түр зуурын шинжтэй болохыг харуулсан[45].

Казахстаны авторитар дэглэм нь тодорхой хугацаанд тогтвортой байдал, эдийн засгийн өсөлт, дэд бүтцийн хөгжил авчирсан ч, урт хугацаанд нийгмийн институцийн доройтол, тэгш бус байдал, иргэний орон зайн хумигдал зэрэг ноцтой сөрөг үр дагаврыг бий болгосон байна. Иймээс энэхүү туршлага нь авторитар засаглалын “эерэг” үр дүнг богино хугацааны ашиг гэж үзэхээс болгоомжилж, нийгмийн тогтвортой хөгжлийн үндэс нь институцийн шударга байдал, иргэний оролцоо болохыг сануулсан бодит жишээ юм.

Дүгнэлт

Диктатур хэмээх ойлголтын анхдагч, эртний утга агуулга XX зуунаас эхлэн ихээхэн өөрчлөгдөж, орчин цагт улам нарийн, далд хэлбэртэй болж хувирч байна. Хэдийгээр зарим улс орнуудыг уламжлалт утгаар “авторитар дэглэмтэй” хэмээн тодорхойлж ирсэн ч, бодит байдал дээр эдгээр нь арга барил, институцийн зохион байгуулалт, дүр төрхөө шинэчилсэн орчин үеийн дарангуйллын нэг хэлбэр болж хөгжсөн хэмээн үзэх үндэстэй байна. Иймд диктатурыг тодорхойлох орчин үеийн онолын хандлагыг уламжлалт “хүчирхийлэлд тулгуурласан засаглал” гэх ойлголтоор хязгаарлах боломжгүй болжээ.

Казахстаны жишээ нь дарангуйлал нийгмийн бүх хүрээг ил тод хяналтдаа авах шаардлагагүйгээр, харин улс төрийн салбарыг төвлөрсөн байдлаар удирдаж, эрх мэдлийн легитим шинжийг формаль институцээр хадгалан, өрсөлдөгчдийг хууль эрх зүйн хүрээнд шахан зайлуулах замаар тогтворжиж болохыг тод харуулж байна. Үүний зэрэгцээ эрх мэдэл гэр бүлийн гишүүд, ойрын хүрээний элитүүдээр дамжин батжин тогтож, улс төрийн тогтолцоо персоналист шинжтэй болж хувирах нь орчин үеийн дарангуйллын чухал онцлог болжээ.

Мөн бүс нутгийн түүхэн туршлага, нийгэм-соёлын онцлогоос хамааран дарангуйллын дэглэмүүд ижил загвараар бус, харин өөр өөр дүр төрх, институцийн хэлбэрээр бүрэлдэн тогтож буй нь ажиглагдаж байна. Орчин цагийн дарангуйлал нь ил задгай айдас, хүчирхийллээс илүүтэй “хууль ёсны”, “соёлтой”, “тогтвортой” засаглалын дүр төрхийг бүтээж,

[45] Laruelle, 2022.

иргэдийн улс төрийн оролцоог аажмаар сулруулан, нийгмийн хүлцэнгүй байдлыг бий болгох замаар оршин тогтнох хандлагатай болжээ.

Ашигласан эх сурвалжийн жагсаалт

1. Базарпүрэв, С., Мөнхжаргал, О. (2024). *Диктатурын мөн чанарын асуудалд*. Улаанбаатар: МУИС-ийн Улс төр судлалын тэнхимийн бүтээл.
2. Linz, J. J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
3. Schatz, E. (2004). Modern Clan Politics: The Power of "Blood" in Kazakhstan and Beyond. University of Washington Press.
4. World Bank (1995). Kazakhstan Economic Memorandum.
5. Dave, B. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, language and power*. London: Routledge.
6. Pomfret, R. (2019). *The Central Asian economies in the twenty-first century: Paving a new silk road*. Princeton: Princeton University Press.
7. Statistical Committee of Kazakhstan. (2025). *Religious organizations in the Republic of Kazakhstan*. Astana: Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.
8. World Bank. (2022). *Kazakhstan economic update: Navigating uncertainty*. W Fish, M. S. (2005). Democracy derailed in Russia: The failure of open politics. Cambridge University Press.
9. Gandhi, J., & Przeworski, A. (2007). Authoritarian institutions and the survival of autocrats. Comparative Political Studies.
10. Isaacs, R. (2018). Nation-building and identity in Kazakhstan. Palgrave Macmillan.
11. Levitsky, S., & Way, L. (2010). Competitive authoritarianism. Cambridge University Press.
12. Schatz, E. (2009). Modern clan politics. University of Washington Press.
13. Schedler, A. (2006). Electoral authoritarianism. Lynne Rienner Publishers. ashington, DC: World Bank
14. Geddes, B., Wright, J., & Frantz, E. (2018). How dictatorships work: Power, personalization, and collapse. Cambridge University Press.
15. Svolik, M. W. (2012). The politics of authoritarian rule. Cambridge University Press.
16. Human Rights Watch. (2003). Political imprisonment in Kazakhstan.

17. Amnesty International. (2003). Kazakhstan: Political opposition under pressure.
18. Freedom House. (2019). Nations in Transit: Kazakhstan.
19. Human Rights Watch. (2003). Political imprisonment in Kazakhstan.

SOME REFLECTIONS ON THE CONCEPT OF DICTATORSHIP (A CASE STUDY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)

Abstract: This article analyzes how the concept of dictatorship has transformed in the contemporary era, shifting from traditional overt authoritarianism toward a more institutionalized and "soft" form, using Kazakhstan's political system as a case study. The study demonstrates that modern authoritarian regimes increasingly rely on administrative and legal mechanisms to control political competition while maintaining legitimacy through formal institutions. The case of Kazakhstan illustrates how a form of "civilized dictatorship" is established through the concentration of power, elite control, and the legal marginalization of opposition forces.

Key words: dictatorship, Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, Kassym-Jomart Tokayev, January Uprising, Nur Otan Party, oil, patronage